

МОСКОВСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА

Олена ЦИГУЛЬСЬКА (Кіровоград)

Автор спробував висловити власний погляд на традиційну оцінку завершального етапу т.зв. “збирання” руських земель навколо Москви – а саме насильницького приєднання новгородських земель до складу Московської держави – як перемогу державності над сепаратизмом.

The author of the article makes an attempt to introduce her own point of view concerning the traditional vision of the final stage of the so-called “gathering” of the Russian lands together with Moscow, that is to have the Novgorod region join the Moscow state by force as if it were the state victory over separatism.

Проблема Московського завоювання Великого Новгороду є актуальною з історико-наукового погляду, як складова частина загального процесу т.зв. “збирання” руських земель навколо Москви.

Дослідження цієї проблеми проходило історичні етапи, на кожному з яких учені тлумачили ці події по-різному залежно від обсягу наявного в них фактичного матеріалу, ідеологічних позицій дослідників, панівної на той час політичної кон'юнктури тощо. Однак тривалий час у російській і радянській історіографії переважав по суті один погляд на цю проблему: "об'єднавча" політика московських правителів, у тому числі й насильницьке приєднання новгородських земель до складу Московщини, була історично виправданою і мала прогресивний характер.

Лише останнім часом історики Росії та України піддають серйозній критиці ці та й інші "незаперечні" факти про перевагу деспотичної монархії московського князівства над вічовою республікою Великого Новгороду. Для українських істориків відомі події московської історії другої половини XV ст. становлять особливий інтерес: Новгородська республіка п'ятсот з лишком років тому робила вибір між заходом і сходом, як і Україна багато разів у своїй історії.

XIV століття на теренах Східної Європи розпочалася нова історична епоха, яка позначилася на майбутній долі всіх східних слов'ян. Це епоха піднесення Московського князівства як центру боротьби з татаро-монгольським ярмом і разом з тим центру "збирання" руських земель. Сучасна російська історична наука пояснює це "піднесення" дуже просто: "Москві просто на роду було написано стати ноосферним і геополітичним центром Російської держави, що обумовлено її географічним, геофізичним і космопланетарним становищем"; або "Москва – у центрі геофізичних полів, що протистоять одне одному й нерозривно пов'язані ще і з енергетикою Космосу" (тут і далі переклад наш – О.Ц.) [1, 84].

"Збирання" руських земель під егідою Москви розглядалося й розглядається досі російською історичною наукою як відновлення історичної справедливості. Нікому й на думку не спадають інші варіанти, котрі могли б бути в історії: могла б утворитися, наприклад, новгородська національна держава з європейським обличчям. А чому б ні! [2, 57, 124].

Методика "збирання" руських земель теж сприймається здебільшого російськими істориками схвально. Щоб студентство вузів Росії "немало не сумняшеся" стосовно того, як це робилося, підручник з історії Росії (М., 2003) констатує: "Івану III (1462–1505), спираючись на міць Москви, вдалося практично **безкровно** (курсив наш – О.Ц.) завершити об'єднання північно-східної Русі" [3, 70]. Маємо на увазі, що на завершальному етапі об'єднання настав час і для Новгороду, отож подивимося, як і наскільки "безкровно" це робилося.

"Господин Великий Новгород" панував над величезною територією – від Валдая до Білого моря, від Лівонського кордону до передгір'я Північного Уралу. Процеси політичної роздробленості, що руйнували стару удільну систему XIII–XIV ст., не торкнулися феодальної республіки, якою був Новгород. Як і раніше, збиралося віче, що розв'язувало всі головні питання новгородської політики, обиралися посадники й тисяцькі, запрошувалися або виганялися князі. Новгородське боярство міцно тримало у своїх руках усі гілки політичної влади [4, 100–110].

У XIV ст. феодальна республіка переживала час свого розквіту. Новгородська земля, на відміну від інших, жодного разу не піддавалась ординській навалі. Татарські "царевичі" не грабували новгородські погости, Новгород не сплачував "вихода", його посадники й князі не їздили на поклін до хана. Новгород уходив до складу федерації руських земель і визнавав формально владу великого московського князя. Але у своїх стосунках з великим князем московським він засвоїв гордий і незалежний тон і фактично проводив власну політику, анітрохи не рахуючись з інтересами Руської землі в цілому. Новгородські бояри вели переговори й укладали самостійні угоди з великим князем Литовським і магістром Лівонського ордену [4, 100–110].

Політичні інтереси великокнязівської влади й новгородського боярства були діаметрально протилежними. Ідеалом новгородського боярства було збереження своєї “старовини” – фактичної незалежності від великого князя, повновладності у своїй “республіці” величезних вотчин, казкових багатств, політичних амбіцій. Усе це погано узгоджувалося із зростанням авторитету Москви, посиленням влади великого князя, засадами боротьби проти ординського іґа та “експансії” (так традиційно звучить і досі!) великих литовських князів. На Русі фактично склалися два основні політичні центри із своїми досить різними програмами [5].

Багато в чому несумісність інтересів Новгорода й Москви визначається своєрідністю політичного ладу, що існував у Великому Новгороді. Ось як охарактеризував політичний лад Новгорода Д.І. Іловайський: “У політичному плані він склався так своєрідно, що нелегко знайти для нього аналог в інших країнах. За своїм народоправлінням і торгово-промисловим характером він, звичайно, нагадує і стародавні греко-римські республіки, і середньовічні общини як Італійську, так і Північно-німецьку. В ньому також можна простежити внутрішню боротьбу двох головних республіканських партій чи власне течій, тобто аристократії та демократії” [6, 374].

Широкі земельні володіння становили головне багатство Новгорода. Зі своїх земель він мав усі ті цінності, які слугували експортними товарами (хутра, шкіри, віск, льон, деревина). Завдяки цим поземельним володінням вищий новгородський стан мав ті ж характерні риси, що й вищі стани інших областей Русі. Поступово вплив на найважливіші справи зосередився в руках наймогутніших боярських сімей. Так, наскільки це видно з літописів, посада тисяцького й особливо посадника постійно оберталася в колі відомих боярських сімей, кількість яких не перевищувала двох–трьох десятків. Про цей процес говорить і Ю.Г. Алексєєв: “Посадники й тисяцькі змінювали один одного, але влада боярства зростала. До XV ст. посадництво стало монополією вузького кола боярських сімей” [4, 98]. Пости посадника й тисяцького у свою чергу сприяли нагромадженню значних багатств у руках цих сімей. Такі посади були надзвичайно прибуткові: на їхню користь йшли численні судові стягнення; на утримання їх були призначені різні збори із селян деяких волостей або погостів, крім того, вони мали можливість вимагати великі суми грошей з торгових людей, у т.ч. й з іноземців.

Саме обопільне суперництво таких “фамілій” і часті їхні чвари за посадництво при невизначеності його строку давало можливість решті станів у свою чергу стримувати подальше підсилення боярства. Крім цього, як зазначає Д.І. Іловайський, суперництву між партіями сприяло й зовнішнє втручання: “Ця боротьба новгородських партій, безперечно, без сумніву проходила під московським впливом, що все більше підсилювався. Цей вплив мав своїх супротивників і прихильників” [6, 278].

Для Великого Новгорода абсолютно нехарактерним явищем є тиранія. Подібне явище жодного разу не траплялося у Великому Новгороді протягом усього тривалого його народоправління. По-перше, при всьому розвитку своєї самобутності Новгород ніколи не був повністю незалежним і ніколи не виходив зі складу руських земель. По-друге, саме взаємне суперництво знатних сімей, що прискіпливо спостерігали одна за одною, і легкість, з якою збуджувалася ворожнеча партій та скидалися посадники, не припускали ніякої можливості до затвердження при владі однієї якоїсь особи або однієї боярської родини. По-третє, опорою новгородського боярства була не князівська дружина, а вулиця, на якій він жив із покоління в покоління.

Нарешті, у Новгорода повністю була відсутня готова військова сила, на яку міг би спиратися тиран, а це унеможливлювало всякий вияв місцевого монархічного начала. Постійна військова сила в самому Новгороді існувала у вигляді невеликої дружини при князі, а місцеве військо набиралося лише на час потреби.

Незважаючи на всю значущість народного віча у Великому Новгороді, не можна перебільшувати його суспільної ролі.

Отже, у Новгороді склався абсолютно унікальний суспільно-політичний лад, який мав значні відмінності від ладу інших руських князівств, особливо московського. Великий Новгород, спираючись на свої традиції, міг стати кращою альтернативою агресивній Московській державі з її абсолютистсько-монархічним ладом. Саме ця обставина й визначила всю гостроту стосунків між Новгородом і Москвою.

В основі ставлення Москви до Новгорода лежала “концепція” справедливості домагань влади великого московського князя до боярсько-вічової республіки, яка стала “оплотом політичного сепаратизму і всіх ворожих Москві сил на Русі” (все це в дусі тієї ж “концепції”). Політика новгородських бояр однозначно визнавалася Москвою як “антинаціональна, що зраджувала інтереси Русі”. Ця “концепція” ще й сьогодні живиться тенденцією визнавати позитивною перемогу державності над сепаратизмом.

1456 року московський князь Василь II Темний здійснив похід на Новгород. Розгром під Руссою новгородського ополчення змусив бояр прийняти умови миру, продиктовані великим князем. Яжелбицький мирний договір визнавав, що великий князь є найвищою судовою інстанцією у Новгороді. Новгород сплачував московському князю величезну контрибуцію і зобов'язувався наперед не надавати підтримки його противникам. Законодавча влада віче була скасована, право зовнішніх зносин обмежене. Заміна державної новгородської печатки великокнязівською підкреслила політичну залежність Новгорода від Москви.

Однак мир виявився нетривалим і формальним. Невдовзі розпочалися суперечки Новгородського віча з великокнязівськими намісниками. Літописи виправдовували завойовницькі плани Москви, вказуючи, що Новгород “із старовини” був “вотчиною” володимирських князів, і зображували претензії вільного міста на незалежність як крамолу. В очах московських книжників тільки монархічні порядки були природними й законними, тоді як вічова демократія була для них диявольською. Рішення Новгорода відстоювати свою незалежність будь-якою ціною вони намагалися показати, як змову бояр Борецьких, що залучили на свій бік “чернь”. Треба зауважити, що така думка була притаманна не лише давньоруським літописцям, але й багатьом професійним історикам. “Партія Борецьких старанно взялася підбурювати чернь з допомогою підкупів, вина й різних переконань” [6, 476].

Отже, у політичному житті Новгорода склалося протистояння двох “партій” – московської, що виражала прагнення частини новгородського суспільства до визнання верховенства великого московського князя; і “литовської”, яку очолювали бояри Борецькі. Борецькі звернулися по допомогу до Литви під впливом загрози неминучого московського вторгнення. Союз з “католицьким королем” дав можливість московському князю Івану III Васильовичу надати майбутній війні характеру “національної” і боротьби за “віру”.

Після військової наради 1471 р., яка наперед виправдала всі каральні дії московських військ проти Новгорода, Іван III вирушив у похід. У ньому брали участь війська всіх підвладних Москві земель, що надало йому загальноруського характеру. Новгородців звинувачували в тому, що вони “відпали від православ'я до латинства” [6, 477].

Вступивши на землю новгородську, великокнязівські війська взялися спустошувати її. Навіть Ю.Г. Алексєєв, незважаючи на те, що він уважав завоювання Новгорода прогресивним явищем, звертає увагу на надзвичайну жорстокість походу військ великого князя: “щедро лилася руська кров, палали руські села, підпалені русичами, руські люди замикали своїх співвітчизників і єдиновірців в “хороми” і палили” [7, 67].

Битва на р. Шелоні між московським військом і новгородським ополченням закінчилася повним розгромом новгородців. Ні про яку милість з боку переможців щодо переможених не могло бути й мови. Московське військо показало справжню суть цього походу: “Москвичі учинили нечувану різанину, перебивши 12000 новгородців. У полон було уведено лише 2000 осіб. Четверо старших новгородських бояр, узятих у полон, були обезголовлені. Іван III вирішив дати новгородцям кривавий урок, щоб вони ніколи більше не наслідилися підняти проти Москви зброю” [8, 13]. Подробиць кривавої розправи москвичів над новгородцями історична пам’ять зберегла безліч. Ось одна з них: “Розлючення москвитян проти новгородців виявилось в тому, що переможці багатьом полоненим відрізали носи, вуха, губи і в такому вигляді відпускали їх додому” [6, 481].

Остаточно Новгород було приєднано до Москви через сім років, 1478 року. За своїми жертвами й наслідками похід великого князя 1478 р. значно перевищив похід 1471 р. Незважаючи на те, що новгородці практично не чинили активного опору московським військам, жорстокість завойовників була надзвичайною. Це відзначають практично всі історики, що досліджували цю тему. Д.І. Іловайський змальовує картину страшного розорення такими словами: “Сумну картину являв собою Великий Новгород і вся його область після цього походу. Скрізь залишилися глибокі сліди розорення і спустошення. Народу загинуло набагато більше ніж у перший похід; бо тоді був теплий час, і сільські мешканці ховалися в лісах; а тепер при зимових снігах і морозах сховатися було нікуди, і багато людей загинуло від меча, хвороб, голоду й холоду” [6, 506].

Отже, обидва московські походи на Новгород мали схожий хижацький і несправедливий характер, головною відмінністю між ними були їхні наслідки. Після походу 1471 року в Новгороді ще лишалася значна частина автономії (зокрема, у внутрішніх справах). Похід 1478 року не лишив Новгороду реальних надій на незалежність від Москви. Повертаючись із Новгорода до Москви, Іван III Васильович послав гінця до матері, сина й митрополита з повідомленням, “що отчину свою Великий Новгород привів до своєї волі й утвердився на ньому государем, як і на Москві” [6, 506]. Вслід за великим князем привезли з Новгорода вічовий дзвін, встановили його на Кремлівській площі на дзвіниці, і став він дзвонити “нарівні” з іншими дзвонами.

Г.П. Півторак пише про цю подію так: “Новгородська республіка перестала існувати. Новгородська земля була загарбана Москвою й насильно включена до складу Московської централізованої держави. Після цього територія Московщини відразу збільшилася аж у сім разів, що ще більше розпалило її агресивні апетити. Цар Іван III обклав населення Новгородської землі грабіжницькою контрибуцією і депортував 72 тис. людей у Московщину” [2, 72].

Р.Г.Скринников звертає увагу на таку обставину: “Уже в період ліквідації Новгородської республіки наприкінці XV ст. московська влада експропріювала всіх місцевих землевласників (бояр, купців і “жит’їх людей” – дрібних землевласників). На цих землях оселилися московські служилі люди – поміщики” [9, 270]. Так, у новгородців було відібрано 1 млн. десятин землі й передано московським власникам.

Однак, на цьому новгородська епопея ще не скінчилася. Волелюбні новгородці не могли швидко змиритися з утратою самобутності і з важким для них московським володарюванням. “Ще понад століття московські царі вдавалися до масових знищень і депортацій новгородців, аж поки наприкінці XVI ст. вони повністю були асимільовані москвитами” [2, 72].

В історії не прийнято розмірковувати над тим, яким був би подальший розвиток окремих країн і як склалася б майбутня доля цілих народів, якби доленосні для них події на певних історичних етапах відбувалися не так, а якось інакше. А все ж таки це нікому не заборонено. Чому б не пофантазувати разом з Г.П. Півтораком! Уявімо, що

монгольської навали нема, нема московського центру боротьби з ігом. “Можна не сумніватися в тому, що якби не створилися умови для виникнення агресивної Московської держави з її абсолютистсько-монархічним ладом, Східна Європа у суспільному розвитку пішла б загальноєвропейським шляхом. На руїнах Київської імперії утворилося б декілька національних держав (українська, білоруська, новгородська, московська, хоч їх найменування могли бути іншими) з європейським обличчям” [2, 124]. Новгородська держава точно була б з європейським обличчям! Їй не довелося б навіть “вікно” в Європу рубати, бо вона мала туди вільний вихід через “двері”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калужный Д., Кеслер Я. Другая история Московского царства. От основания Москвы до Раскола. – М., 2003. – 432 с.
2. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. – К., 2001. – 132 с.
3. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России. – М., 2003. – 520 с.
4. Алексеев Ю.Г. Под знаменем Москвы: Борьба за единство Руси. – М., 1992. – 268 с.
5. Алексеев Ю.Г. Государь всея Руси. – Новосибирск, 1991. – 240 с.
6. Иловайский Д.И. Собиратели Руси. – М., 2003. – 637 с.
7. Алексеев Ю.Г. «К Москве хотим»: Закат боярской республики в Новгороде. – Л., 1991. – 158 с.
8. Скрынников Р.Г. Трагедия Новгорода. – М., 1994. – 188 с.
9. Скрынников Р.Г. Иван Грозный. – М., 2001. – 480 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дигульська Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Московської держави XIV–XV ст.